



Яўген ТОРШЫН, Дзяніс ДУК, Аляксей КОЦ, Алес ІААНІСЯН, Пётр ЗЫКАЎ

Спасціжэнне першапачатковай задумы архітэктурны Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы: па выніках даследаванняў 2015 года

У 2015 годзе сумеснай экспедыцыяй Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (кіраўнік Д. Дук) і Дзяржаўнага Эрмітажа (г. Санкт-Пецярбург, кіраўнік Я. Торшын) праводзіліся архітэктурна-археалагічныя даследаванні Спаса-Праабражэнскай царквы Полацкага Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. Падчас іх правядзення быў знойдзены ўнікальны артэфакт — пячатка Еўфрасінні Полацкай, а таксама зроблены цікавыя адкрыцці, якія далі магчымасць прапанаваць новы варыянт рэканструкцыі першапачатковага выгляду гэтага выдатнага архітэктурнага помніка.

Спаса-Праабражэнская (Спаса-Еўфрасіннеўская, Спаская) царква з'яўляецца адзіным помнікам старажытнага полацкага дойлідства, што захаваўся да нашых дзён. Яна была ўзведзена ў XII ст. па замове Еўфрасінні Полацкай на тэрыторыі заснаванага ёю манастыра, што знаходзіўся на той час за межамі старажытнага Полацка. Падрабязны аповед аб будаўніцтве храма змешчаны ў "Жыцці прападобнай Еўфрасінні Полацкай"¹. На жаль, да гэтага часу невядомая дакладная дата яго ўзвядзення. Большасць даследчыкаў схіляюцца да думкі, што царква была пабудаваная незадоўга да 1161 г.² Менавіта гэтая дата згаданая ў надпісах на напастольным крыжы, створаным па замове Еўфрасінні Полацкай майстрам Лазарам Богшам для царквы Святога Спаса. Больш ранім часам — 1120-мі гг. — датуе гэты помнік вядомы расійскі даследчык В. А. Булкін³.

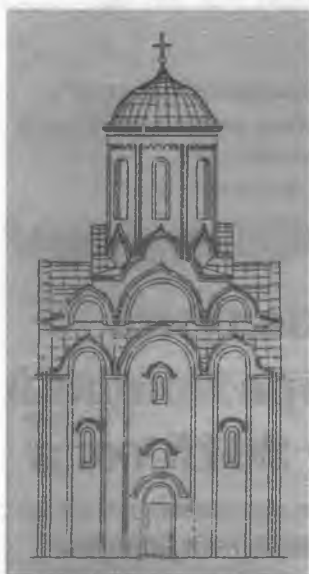
Спаская царква стала прадметам асаблівай увагі даследчыкаў дзякуючы рэдкай для старажытнарускіх дойлідства сярэдзіны XII ст. аб'ёмна-простаровай кампазіцыі. Яна ўяўляе сабой аднагаловы чатырох-стоўпны храм з нартэкам і адной апсідай. Цэнтральны аб'ём храма падымаецца вышэй за скляпенні нартэкса і апсіды. Такія суадносіны вышынь розных частак храма ў спалучэнні з высокім і вузкім барабанам яго купала ствараюць вертыкальную накіраванасць архітэктурны пабудовы. Вертыкалізм прапорцый узмацняюць какошнікі — сценкі трохлопасцевых абрысаў, што закрываюць ніжнюю частку барабана купала. Іх форма таксама паўтараецца ў гзімсах пазакамарных завяршэнняў фасадаў храма. Заўважым, што кампазіцыя завяршэння храма стала вя-

домая толькі ў 1920-я гг., бо ўжо ў XVIII ст. скляпенні царквы былі закрытыя двухсхільным дахам, для чаго сцены храма былі выведзеныя на адзін узровень⁴.

Доўгі час даследаванні архітэктурны храма не праводзіліся. Не былі зроблены нават дакладныя абмеры помніка. У навуковай літаратуры можна было сустрэць розныя варыянты рэканструкцыі храма, у кожным з якіх толькі прыблізна адлюстроўваўся вонкавы выгляд будынка.

Першае навуковае архітэктурна-археалагічнае даследаванне Спаса-Праабражэнскай царквы правёў у 1947 г. расійскі гісторык архітэктурны Я. А. Ашчэпкаў. Былі зроблены архітэктурныя абмеры храма, зандажы яго сцен з падрабязнай графічнай фіксацыяй, закладзены шурфы для вывучэння падмуркаў будынка. Але вынікі гэтых работ, на жаль, не былі апублікаваныя. Часам у працах іншых аўтараў з'яўляліся асобныя чарцяжы верхніх частак храма і раскрытых пад позняй тынкоўкай участкаў фасадаў, зробленых падчас даследаванняў Я. Ашчэпкава⁵.

У 1976 г. новыя комплексныя даследаванні Спасакага храма правёў вядомы расійскі гісторык архітэктурны П. А. Рапапорт. У іх таксама прымаў удзел выбітны савецкі архітэктар-рэстаўратар Р. М. Штэндэр. Нягледзячы на невялікі перыяд даследаванняў (яны выконваліся на працягу аднаго археалагічнага сезона 1976 г.), былі зроблены архітэктурныя абмеры і праведзены археалагічныя раскопкі, якія дазволілі атрымаць больш дакладныя ўяўленні аб архітэктурны храма і яго будаўніча-тэхнічных характарыстыках. Так, напрыклад, былі адкрытыя некаторыя раней неведомыя дэталі — какошнікі ў аснове барабана, арыента-



Рэканструкцыя
Спаскай царквы
паводле
П.А.Рапапорта
і Р.М.Штэндэра.

Сучасны від заходняга
фасада і яго
рэканструкцыя паводле
У.В.Ракіцкага.



ваныя па вуглах храма, а таксама фрагменты кладкі, інтэрпрэтаваныя як кілепадобныя завяршэнні закамар. У выніку была створана графічная рэканструкцыя храма. Публікацыя, падрыхтаваная па выніках даследаванняў, як здавалася на той час, падвяла рысу пад вывучэннем Спаса-Праабражэнскай царквы⁶.

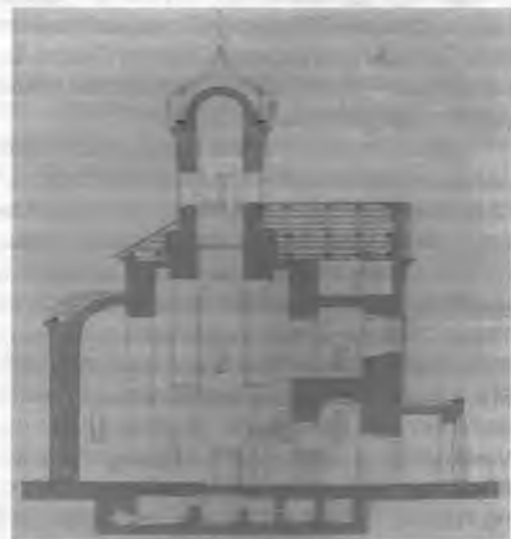
Новы этап у вывучэнні храма пачаўся ў 1990-я гг. і быў звязаны з аднаўленнем рэстаўрацыі старажытных фрэсак храма. Расчыстка жывапісу прывяла і да раскрыцця некаторых элементаў інтэр'ера і фасадаў будынка. Узнікла неабходнасць новай графічнай фіксацыі і, адпаведна, новых архітэктурных абмераў. Гэтая праца была выкананая беларускім мастаком рэстаўратарам У.В.Ракіцкім. На жаль, на сённяшні дзень гэтыя чарцяжы, апублікаваныя толькі часткова, застаюцца найбольш поўнай, хоць і не заўсёды дастаткова дэталёвай, графічнай фіксацыяй помніка. У.Ракіцкі прапанаваў і сваю версію рэканструкцыі царквы, на якой упершыню ў гісторыі даследавання царквы былі паказаныя трохлопасцевыя завяршэнні праслаў фасада. Аднак аўтару не ўдалося пазбегнуць памылак — так, на рэканструкцыі паўднёвага і паўночнага фасадаў храма паказаныя парталы, тады як у інтэр'еры на гэтым месцы знаходзяцца аркасоліі⁷.

Увагу даследчыкаў прыцягвала незвычайнасць архітэктуры Спаса-Праабражэнскай царквы часу яе ўзвядзення, у першую чаргу такіх элементаў, як какошнікі ў аснове барабана і кілепадобныя завяршэнні закамар. Новую версію паходжання архітэктурных формаў храма выказаў адзін з кіраўнікоў рэстаўрацыі яго фрэсак У.Д.Сараб'янаў. Своеасаблівасць царквы Спаса, на думку даследчыка, тлумачыцца тым, што першапачаткова яна мела функцыі пахавальні і рэлікварыя. Складаную кампазіцыю царквы з выкарыстаннем трохлопасцевых формаў какошнікаў У.Сараб'янаў параўноўваў з формамі сярэднявечных рэлікварыяў у выглядзе мадэляў храма⁸.

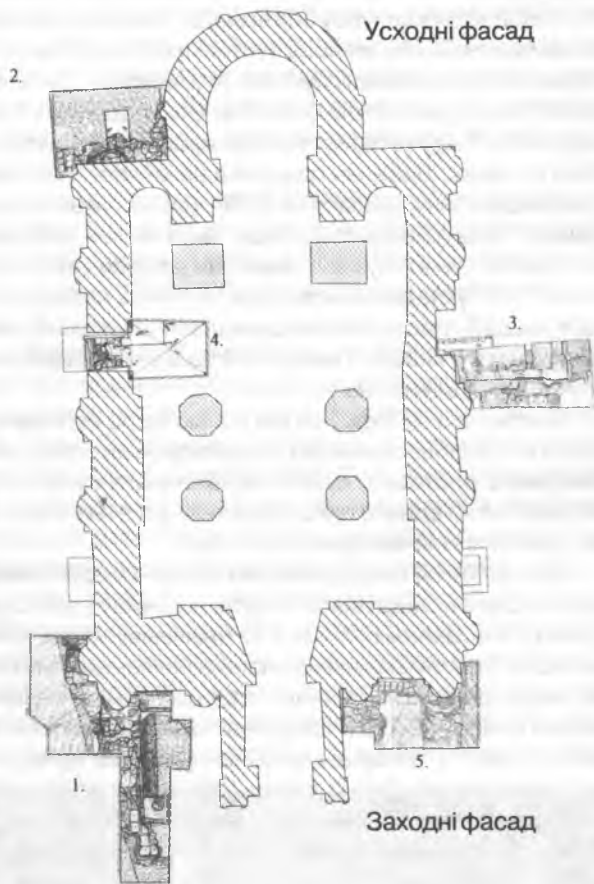
Рэстаўрацыя фрэсак храма, што працягваецца і цяпер, не толькі ўнесла важныя карэктывы ў нашы



Рэканструкцыя паўднёвага фасада Спаскай царквы
паводле У.В.Ракіцкага.



Рэканструкцыя Спаскай царквы
ў выглядзе мадэля паводле У.В.Ракіцкага.



План размяшчэння шурфаў.

ўяўленні аб гэтай пабудове. Неабходнасць захавання старажытнага роспісу і арганізацыі экспазіцыі запатрабавала таксама правядзення рэстаўрацыі самога будынка, якая раней ніколі не рабілася. Методыка навуковай рэстаўрацыі архітэктурных аб'ектаў, як вядома, прадугледжвае правядзенне комплексу

даследчых работ, якія ўключаюць у тым ліку і археалагічныя раскопкі.

У 2015 г. на тэрыторыі Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра ў Полацку пачаліся археалагічныя раскопкі. Яны праводзіліся ў адпаведнасці з Пратаколам даручэнняў намесніка прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь Н.І. Качанавай ад 4 красавіка 2015 г., дадзеных у Полацку падчас нарады па пытаннях рэканструкцыі і рэстаўрацыі Спаса-Праабражэнскай царквы. Архітэктурна-археалагічныя даследаванні вяліся на падставе тэхнічнага задання, выдадзенага ТАА "Белрэстаўрацыя" — арганізацыі, што праводзіць архітэктурную рэстаўрацыю помніка. Гэты дакумент і вызначаў размяшчэнне шурфаў, каля сцен і ў інтэр'еры пабудовы.

Асноўная задача гэтых даследаванняў заключалася ў вывучэнні будаўнічай тэхнікі, у якой была ўзведзена Спаская царква (у прыватнасці, канструкцый падмурка), а таксама ў вызначэнні ўзроўню першапачатковай падлогі ў інтэр'еры храма. Усяго было закладзена восем шурфаў: пяць звонку будынка і тры ў інтэр'еры. Першапачатковым мэтам даследавання ў поўнай меры адпавядалі вынікі раскопак, атрыманыя ў шурфах 2 і 4.

Шурф 2 быў закладзены ўздоўж паўночнага адрэзка ўсходняга фасада храма і прымыкаў да паўночнага краю апсіды. Праведзеныя раскопкі дазволілі адкрыць ніжнюю частку паўночнага боку апсіды і паўночнага адрэзка ўсходняга фасада ад узроўню сучаснай дзённай паверхні да асновы сцен. На гэтым узроўні раскопкі былі спыненыя, бо маглі стварыць пагрозу для стану храма.

Раскопкі паказалі, што кладка сцен адкрытага ўчастка XII ст. захавалася амаль без істотных разбурэнняў. Ніжэй сучаснай дзённай паверхні быў выяўлены невялікі фрагмент разабранай пілястры ўсходняга фасада.

Кладка апсіды і ўсходняй сцяны храма не былі перавязаныя паміж сабой. Шво ў месцы прымыкан-



Шурф 2.

ня гэтых двух аб'ёмаў храма быў прасочаны на ўсю вышыню адкрытых ніжніх частак сцен. Быў выяўлены таксама гарызантальны "прыпыначны" шво. Ён праходзіў каля сцяны апсіды і ўсходняга фасада на ўзроўні 54 см ад падэшвы сцяны. У гэтым шве выразна відаць, як на пласт ужо застылага раствора ніжняга пояса сцен быў пакладзены новы раствор, які схпіў ніжні пласт як зверху, так і з боку фасада. Заўважым, што падобныя швы ўзнікалі пры перапынках у будаўніцтве, што маглі быць як працяглымі (сезоннымі), так і кароткачасовымі, але дастатковымі для высыхання раствора.

Сцены, расчышчаныя ў шурфе, былі складзеныя з плінфы на вапнава-цамянкавым раствору ў тэхніцы "са схаваным радам". Раствор паміж радамі плінфы быў падрэзаны наўскос пад размешчаны вышэй рад плінфы. Таўшчыня растворных слаёў блізкая да таўшчыні плінфы. Пласты раствора, што закрываюць схаваныя рады, зацёртыя і падрэзаныя па краях. Адзначым цікавую дэталю: нягледзячы на дасканаласць кладкі, фасад дадаткова быў пакрыты абмазкай і афарбаваны жоўтай вохрай. Фрагмент такога аздаблення дадатковай сцяны захаваўся ў месцы злучэння апсіды і ўсходняга фасада.

Выкарыстаная ў кладцы ўсходняга фасада і апсіды плінфа мае памеры 34—30 (даўжыня) x 23,5—25,5 (шырыня) x 3-4 см (таўшчыня). Сустрэлася таксама цэгла шырынёй 18 і 19 см. Уся плінфа была добра абпаленая, выразна фармаваная. Фармоўка плінфы рабілася ў раздымных формах, пра што, у прыватнасці, сведчаць знакі на яе тарцах.

Нягледзячы на адсутнасць слядоў буйных перабудоў, на вонкавай паверхні кладкі бачныя сляды разбурэння, выкліканага кантактамі з грунтам і пранікненнем вільгаці. Паверхня кладкі на многіх участках патрэскалася і абсыпаецца.

Падчас раскопак былі выяўленыя і шматлікія расколіны ў сценах, выкліканыя дэфармацыяй канструкцый будынка. Найбольш буйныя з іх — на сцяне апсіды. Тут яны не толькі перасякаюць кладку сцен, але і праходзяць праз падмурак.

На ўсходнім фасадзе, на адлегласці 0,2 м ад паўночна-ўсходняга вугла храма, ніжэй за ўзровень сучаснай дзённай паверхні была выяўленая ніжняя частка старажытнай лапаткі з паўкалонай, якая захавалася на вышыню 0,42 м ад падэшвы сцяны. Шырыня лапаткі — 1,08 м, ад плоскасці сцяны яна выступала на 0,4 м. Профіль яе амаль не чытаецца. Можна вылучыць толькі бакавыя грані плоскага выступу, але астатняя кладка настолькі разбураная, што ў яе рэштках цяжка ўбачыць абрысы паўкалоны.

Шурф 2 даў магчымасць выявіць, што падмурак храма быў значна шырэй за яго сцены. Край кладкі падмурка знаходзіўся на адлегласці 0,40—0,56 м ад плоскасці ўсходняга фасада і 0,24—0,48 м ад сцяны апсіды. Пад піястрай падмурак меў яшчэ большы вынас — да 0,8 м.

Для больш дэталёвага вывучэння падмуркаў каля рэшткаў лапаткі быў закладзены невялікі шурф па-

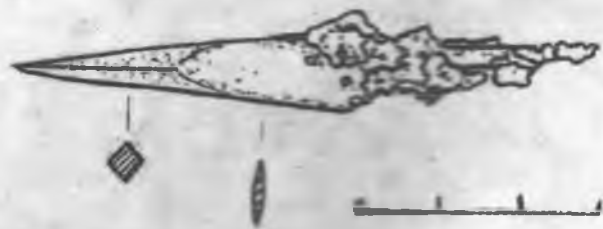
мерам 0,6x0,8 м. Раскопкі тут паказалі, што падмурак быў складзены з валуноў без выкарыстання раствора. Паміж валунамі захавалася пустая прастора, у многіх месцах не запоўненая грунтам. Агульная магутнасць кладкі падмурка склала 0,9—1 м. Сам падмурак быў апушчаны ў роў і абапіраўся на карычневыя мацерыковы суглінак. Дзённая паверхня на момант пачатку будаўніцтва знаходзілася на 0,35—0,40 м ніжэй за падэшву сцяны ўсходняга фасада, такім чынам, роў меў тут глыбіню ўсяго 0,5 м. Падмурак рабіўся так. Спачатку ў роў ўкладваліся валуны, а затым кладка вялася вышэй і паступова закрывалася шчыльным карычневым суглінкам. Такім спосабам раўнялася пляцоўка для будаўніцтва сцяны.

Пасля таго як будаўніцтва храма было скончана, вакол яго зрабілі адмостку з паслядоўных слаёў цамянкавага раствора, сумесі карычневага суглінку з пяском і яшчэ аднаго пласта раствора. Гэтыя пласты закрывалі ніжнія чатыры рады сцен.

На глыбіні 94 см ад дзённай паверхні ў паўночнай частцы шурфа 2 пад пластом суглінку ляжаў праслоек супеску, насычаны вуглём. У ім былі выяўленыя сляды падлогі, што была вымашчаная паліванымі пліткамі, выкладзенымі на гліняную падушку цёмна-карычневага колеру. Было знойдзена чатыры фрагменты плітак *in situ*, а таксама сляды месцаў, дзе яўна раней ляжалі пліткі. Гэтыя сляды ўяўляюць сабой плямы, форма якіх набліжаная да квадрата. Верагодна, гэта рэшткі старажытнай падлогі. Яна была перакрытая суглінкам, што ўтрымліваў лінзы цёмна-карычневага гравію, украпанні вапны, вугалю і гліны. У асобных месцах прасочваўца праслойкі пяску і чорнай зямлі, а таксама фіксуюцца навалы вугалю. Відавочна, што гэта сляды драўлянай пабудовы, якая згарэла ў моцным пажары.

Рэшткі падлогі, выкладзенай пліткамі, і сляды згарэлых драўляных канструкцый сведчаць пра тое, што на гэтым месцы стаяў драўляны храм, які, верагодна, існаваў да пабудовы мураванага. Паводле "Жыцця" Еўфрасіні Полацкай вядома, што на месцы царквы Святога Спаса раней стаяў драўляны храм. Відавочна, што выяўленая падлога адносіцца менавіта да гэтай пабудовы⁹. Праслоек вугалю сведчыць, што згаданы храм быў знішчаны пажарам.

Падчас раскопак у шурфе 2 былі зроблены цікавыя археалагічныя знаходкі. У першую чаргу гэта на канечнік стралы, які мае моцна каразіраваны тронак. Пяро на ўзроўні плечыкаў пляскае, у сярэдзі-



Наканечнік стралы.

не плаўна пераходзіць у ромбападобнае завяршэнне вастрыя. Даўжыня вастрыя 7,3 см, шырыня на ўзроўні плечыкаў 1,2 см, даўжыня пярэ 4,6 см, даўжыня тронка 2,7 см, таўшчыня ромбападобнага завяршэння вастрыя 0,4 см. Дакладна датаваць гэтую знаходку цяжка. Верагодна, гэты наканечнік стралы адносіцца да XII—XIV стст.

Знойдзеная ў шурфе 2 манета з'яўляецца шэлегам вялікага князя літоўскага Яна Казіміра Вазы і выраблена з медзі. Датуюцца 1660-мі гг. (найбольш верагодна — 1666 г.) і была выбіта на манетным двары ў Вільні.

Шурф 4 быў закладзены ў паўночна-ўсходняй частцы падцаркоўя храма. Гэтае памяшканне, размешчанае ніжэй за сучасны ўзровень падлогі царквы, было ўладкаванае ў XVIII ст. як крыпта — пахавальня. Пры яе будаўніцтве ў цэнтральным нефе, трансепце і нартэксе храма была выкапана глыбокая траншэя, у якой збудаваны сцены з брускавай цэглы, прастору паміж якімі перакрылі скляпенні з цэглы.

У адсек крыпты, што знаходзіцца ў паўночным рукаве трансепта, цяпер можна трапіць праз праём у ніжняй частцы паўночнага фасада царквы. Аднак спуск у падцаркоўе разбураны, і ў выніку пад цаглянай кладкай XVIII ст. можна бачыць сцены і падмурак XII ст. Пасля зачысткі (падчас якой была выяўленая манета ча-

соў караля Чэхіі і Венгрыі Людвіка Ягелончыка пачатку XVI ст. (1522 г.?) адкрытых старажытных канструкцый сталася зразумелым, што падмурак пад паўночнай сцяной храма, таксама як і пад усходняй, быў складзены з валуноў. Магутнасць кладкі тут не перавышае 1 м. Пад падэшвай падмурка прасочваецца след ад драўлянага лежня, выкладзенага ўздоўж рова падмурка. Сам роў быў урэзаны ў мацерыковы суглінак.

Пры даследаванні тут сцяны храма была заўважана дэфармацыя яго старажытных канструкцый. Так, паміж верхнім абрэзам падмурка і падэшвай сцяны ўтварылася гарызантальная расколіна шырынёй да 10 см. Яна магла з'явіцца з-за таго, што арка аркасолія ў паўночнай сцяне храма пераносіць нагрузку на краі цэнтральнага прасла паўночнага фасада, узмоцненыя лапаткамі з паўкалонамі. Падмурак пад аркай у выніку быў недастаткова загружаны, і, пасля таго як драўляныя лежні згнілі, яго кладка сселася, у той час як добра замацаваная растворам і трывалая плінфяная кладка падэшвы сцяны засталася на сваім месцы.

Нечаканыя вынікі далі археалагічныя даследаванні ў астатніх шурфах, закладзеных каля фасадаў будынка (шурфы 1, 3, 5).

Шурф 1 размяшчаўся каля паўночна-заходняга вугла храма. Пад падэшвай паўкалоны на паўночным



Шурф 4. Від на спуск у падцаркоўе.



Шурф 1.

баку сучаснага заходняга фасада царквы, які датуецца XIX ст., быў выяўлены ўчастак сцяны, складзенай з плінфы на вапнава-цамянковым раствору і арыентаванай па восі паўночнага фасада храма. Шырыня кладкі складала 1,10 м. Захавалася яна на вышыні да васьмі радоў. Да вугла асноўнага аб'ёму царквы выяўленая сцяна прымыкала без перавязкі. Сталася зразумелым, што храм быў большы па плошчы і на захад ад нартэкса размяшчаўся яшчэ адзін аб'ём — прытвор або галерэя.

Заўважым, што галерэі мелі многія сярэдневяковыя храмы Старажытнай Русі і Візантыі. Яны сталі амаль абавязковым элементам царкоўных пабудов XII ст. у Смаленску, Чарнігаве, Кіеве¹⁰. Не былі выключэннем і храмы Полацка. Поясам галерэй з трох бакоў быў абкружаны храм-пахавальня, даследаваны падчас раскопак вядомымі савецкімі археолагамі М.К.Каргерам (1961—1964 гг.) і П.А.Рапапортам (1979 г.)¹¹.

Далейшыя раскопкі паказалі, што выяўленая сцяна на адлегласці 3,70 м ад месца прымыкання да старажытных муроў асноўнага аб'ёму царквы злучалася з заходняй сцяной прыбудовы, арыентаванай паралельна сучаснаму заходняму фасаду храма. Адкрытыя фрагменты сцен галерэй былі перавязаныя паміж сабой. Шырыня заходняй прыбудовы да хра-

ма, улічваючы таўшчыню яе заходняй сцяны, складала 4,60 м.

У шурфе 5, размешчаным у паўднёвай палове заходняга фасада царквы, былі выяўленыя рэшткі канструкцый галерэй. Па восі паўднёвага фасада быў ускрыты ўчастак яе сцяны, які захавалася на вышыню да 0,7 м. На жаль, паўднёвы вонкавы бок кладкі быў моцна пашкоджаны пахаваннямі, у межах шурфа сцяна мела шырыню больш за 1 м.

Каля паўднёвай паўкалоны цэнтральнага прасла заходняга фасада храма былі выяўленыя рэшткі яшчэ адной сцяны, што ішла перпендыкулярна гэтаму фасаду. У верхняй частцы яна была складзеная з плінфы на вапнавым раствору амаль белага колеру з невялікім утрыманнем цамянкі. Аднак ніжэй, пад пластом з белага раствору без цамянкі, размяшчаліся блокі канструкцыі XII ст., якія ўпалі і ляжалі так, што рады плінфы ў іх былі арыентаваныя амаль вертыкальна. Гэтая кладка была зроблена з выкарыстаннем раствору з вялікім утрыманнем цамянкі, а значыць, бліжэй да складзе да раствору, што выкарыстоўваўся пры будаўніцтве іншых частак храма.

Выяўленая карціна напластаванняў кладкі сведчыла пра разбурэнне часткі галерэй, якое адбылося ў той час, калі ў будаўніцтве яшчэ выкарыстоўвалася плінфа і цамянкавы раствор.

Рэшткі сцен, выяўленыя ў шурфах 1 і 5, пацвердзілі здагадку, што заходняя прыбудова ўяўляла сабой галерэю, выцягнутую ўздоўж усяго фасада храма. Прымаючы пад увагу, што галерэі многіх храмаў XII ст. размяшчаліся ўздоўж трох фасадаў, пошук іх слядоў быў праведзены і ў шурфах каля паўночнай і паўднёвай сцен храма.

У паўночна-ўсходняй частцы шурфа 1 быў раскрыты невялікі ўчастак плінфяной сцяны, што перпендыкулярна прымыкала да паўночнага фасада. З паўночнага боку на адлегласці 0,8 м ад сучаснай паверхні сцяны храма яна была разбураная верагодна, пры капанні траншэй пад кабель, і яе працягу ў межах шурфа не было выяўлена. Акрамя таго, удалося выявіць і заходнюю паверхню сцяны. Нават гэтая невяліка-



Шурф 5. Від з поўдня.



Шурф 1. Від з поўначы на паўночную сцяну заходняй галерэй. Падлога ў вуглавым памяшканні, злева фрагмент сцяны паўночнай галерэй.

га фрагмента было дастаткова для таго, каб перака-
нацца, што дадзеная канструкцыя з'яўляецца част-
кай паўночнай галерэі. Важна адзначыць, што гэтая
сцяна падыходзіць да паўночнага фасада царквы са
значным змяшчэннем ад восі заходняй паўкалоны на
ўсход. Гэта азначае, што першапачатковая лапатка
фасада знаходзілася на іншым месцы, бо звычайна
папярочныя сцены галерэй прымыкалі да межаў чля-
нення фасадаў. Пілястра з паўкалонай у ніжняй част-
цы, якая існуе цяпер, была складзеная з позняй бру-
сковай цэглы.

Фрагменты канструкцый паўднёвай галерэі хра-
ма былі выяўленыя ў **шурфе 3**, размешчаным каля
паўднёвага партала храма. У аснове паўкалоны паў-
днёвай пілястры цэнтральнага прасла паўднёва-
га фасада, ніжняя частка якой складзеная з бруско-
вай цэглы XVIII ст., быў адкрыты фрагмент плінфя-
ной сцяны, арыентаванай перпендыкулярна фасаду
храма. Кладка з плінфы захавалася толькі на невя-
лікім участку каля сцяны храма, дзе яна падумаецца
на вышыню да 10 радоў. Далей, на адлегласці
0,7 м ад фасада, яна абрываецца, і сцяну галерэі мож-
на прасачыць толькі па рове падмурка, у якім месца-
мі захаваліся ніжнія часткі кладкі.

З паўднёвага боку папярочнай сцяны галерэі (на
месцы адсечанай часткі, у паглыбленні падмурка) бы-



Прамалёўка
печаткі
Еўфрасіні
Полацкай.



лі знойдзеныя дзве цэлыя актавыя печаткі, якія да-
туюцца XII ст. Адна з іх мае круглую форму і наступ-
ныя памеры: вышыня 2,4 см, шырыня 2,5 см. З ад-
наго боку на ёй змешчана выява Ісуса Хрыста, якая ў
іканаграфіі мае назву "Спас Усеўладны". Выява вы-
дзеленая кругавой лініяй. На адваротным баку пя-
чаткі размешчаны надпіс у чатыры радкі: "Гѣ помози
рабе своеѣ Офросинѣ" — "Госпадзі, дапамажы ра-
бе сваѣй Еўфрасинѣ". Надпіс таксама выдзелены кру-
гавой лініяй¹². Другая печатка была знойдзена ніжэй,
чым першая, у другасным запаўненні фундамента-
га рова. На адным яе баку змешчана пагрудная выя-
ва святога, на другім малюнак не чытаецца. Магчы-
ма, што яны трапілі ў падмуркавы роў падчас яго за-
сыпкі езуітамі разам са смеццем з царквы.

На адлегласці 3 м ад фасада храма падмуркавы
роў перпендыкулярнай сцяны злучаўся з ровам пад-
мурка паўднёвай сцяны галерэі, у якой таксама аца-
леў невялікі ўчастак каменнай кладкі. Вызначыць шы-
рыню падмуркавых равоў абедзвюх сцен не ўдало-
ся, бо іх краі выходзілі за межы шурфа, а павелічэн-
не яго плошчы пры значнай глыбіні магло пагражаць
стану старажытнай пабудовы.

У шурфе 3 адсутнічаюць выразныя стратыграфіч-
ная пласты, акрамя праслойка чорнага аднастайна-
га колеру, што быў выяўлены па ўсёй плошчы шур-
фа (акрамя пахавальных саркафагаў) на глыбіні 0,8—
1 м ад дзённай паверхні ў заходняй яго частцы і 0,5—
0,6 м у паўднёвай. У чорным праслойку пад папяроч-
най сцяной храма выяўлены вялікі фрагмент кафлі з
манаграмай езуіцкага ордэна, які можна датаваць
пачаткам XVIII ст. У паўднёва-заходнім куце шурфа ў



Шурф 3.



Фрагмент
кафлі
з манаграмай
Ордэна езуітаў.

ніжняй частцы чорнага праслойка знойдзена манета (шэлег Яна Казіміра Вазы, што датуецца 1665 г.). Гэтая дата вызначае і дату ўтварэння праслойка. Відавочна, што ён сфармаваўся падчас актыўнай будаўнічай дзейнасці езуітаў у канцы XVII — XVIII ст. Такім чынам, на падставе стратыграфічных даных можна выказаць меркаванне, што да сярэдзіны XVII ст. паўднёвая галерэя храма была ўжо разбураная. Нагадаем, што ў 1656 г. адбылося асвяшчэнне храма ў гонар Праабражэння. Можна меркаваць, што да гэтай падзеі храм быў часткова перабудаваны, а яго паўднёвая галерэя знесеная. Магчыма, пазней яе падмуркі былі знішчаныя познімі пахаваннямі, спушчанымі з сучаснай дзеённай паверхні. Разборка сцяны паўднёвай галерэі магла адбыцца і ў XVIII ст., у той час, калі праводзіўся рамонт храма, сляды якога мы бачым і на фасадзе, і ў інтэр'еры пабудовы. Тады аркасоліі і нішы на фасадах былі закладзеныя брускавай цэглай. Дакладна, што на вядомым малюнку 1833 г. галерэя ўжо адсутнічае.

У шурфе 3 былі адкрытыя толькі невялікія ўчасткі падмуркаў, размешчаныя насупраць цэнтральнага прасла паўднёвага фасада храма. Але мы маем звесткі, што прыбудова з гэтага боку храма з'яўлялася не прытворам, а галерэяй, выцягнутай уздоўж фасада будынка.

У 2015 г. мастак-рэстаўратар Ю.І.Маліноўскі пры расчыстцы жывапісу ў "келлі Святой Еўфрасінні" — памяшканні, размешчаным на хорах у прасторы паўднёва-заходняга кута наоса, выявіў, што акно, якое выходзіць на паўднёвы фасад храма, было ў свой час ператворана ў дзвярны праём. Гэты праём вёў на перакрыцце кампартымента галерэі, што знаходзіцца каля заходняга прасла паўднёвага фасада храма.

Прымаючы пад увагу, што галерэі царквы-пахавальні Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра і многіх храмаў XII ст. у Старажытнай Русі прымыкалі да сцен храма па ўсёй іх даўжыні, можна выказаць меркаванне, што і паўднёвая галерэя царквы Спаса таксама размяшчалася ўздоўж усяго фасада.

Археалагічныя даследаванні, праведзеныя ў 2015 г., паказалі не толькі наяўнасць галерэй уздоўж трох фасадаў храма, але і выявілі сляды вуглавога памяшкання, што злучала паўночную і заходнюю галерэі. У шурфе 1 былі выяўленыя два ўзроўні гарызантальных залівак вапнава-цамянкавага раствору, падзеленых пластом карычневага суглінку з пяском. Ніжняя заліўка знаходзілася на ўзроўні падэшвы сцяны заходняй галерэі, а верхняя — на 10—14 см вышэй. Пры гэтым на паверхні верхняга пласта раствору ў некалькіх месцах бачыліся адбіткі плінфы, а ў паўночна-ўсходняй частцы шурфа на гэтым жа пласце захавалася *in situ* фрагмент плінфяной вымасткі. Як паказалі раскопкі ў інтэр'еры храма, з такіх жа слаёў раствору, якія чаргуюцца з пластом суглінку, і радоў плінфы складаецца канструкцыя першапачатковай падлогі ў храме. Сляды такой жа падлогі ў выглядзе пласта суглінку з пяском былі адзначаны і ў шурфе 3 у прасторы паўднёвай галерэі. Наяўнасць жа падлогі каля паўночнага боку сцяны заходняй галерэі паказвае на размяшчэнне тут памяшкання, якое злучала галерэю каля заходняга і паўночнага фасадаў. Верагодна, сіметрычнае памяшканне існавала і ў паўднёва-заходнім куце храма.

Прызначэнне галерэй раскрываюць вынікі археалагічных даследаванняў у шурфе 3. Тут унутры падмуркаў паўднёвай галерэі быў знойдзены плінфяны саркафаг з трох камер. У межах шурфа апынулася толькі яго заходняя частка даўжынёй 0,8—1 м. Агульная шырыня збудавання склала 2,68 м. Прамежак паміж паўночнай сцяной саркафага і паўднёвай сцяной храма і прастора паміж заходняй сцяной сарка-



Спасская царква
на малюнку
1833 г.

фага былі запоўненыя сумессю карычневага суглінку з пяском, які служыў асновай для падлогі галерэі.

Сцены саркафага былі складзеныя з плінфы на-ступных памераў: 22,5—24,5 x 18—19 x 4,5—5 см. Плінфы былі арыентаваныя ўкладцы лажковым бокам да паверхні. Раствор, што выкарыстоўваўся ў кладцы мае светла-жоўты колер з вялікім утрыманнем цамянкі і не адрозніваецца ад раствора кладкі сцен храма. Унутры камер саркафага сцены былі пакрытыя пластом шчыльнага светлага цамянкавага раствору, які па колеры і складу нагадвае грунт фрэсак. Паверхня раствора была старанна зацёртая, але ніякіх малюнкаў на ёй выяўлена не было. Толькі на плоскасці паўночнай сцяны паўночнай камеры былі заўважаныя асобныя кроплі вохры. Магчыма, што фарба трапіла ўнутр камеры падчас роспісу паўднёвага фасада храма. У такім выпадку саркафаг быў створаны адначасова з храмам, а атынкаўка яго сценак адбывалася падчас роспісу сцен храма. Яшчэ адным паказчыкам адначасовасці будаўніцтва галерэі і саркафага ў ёй з'яўляецца размяшчэнне слаёў падлогі. Пласт карычневага суглінку з пяском, які насыпалі перад заліўкай падлогі, шчыльна прымыкае да кладкі саркафага і, хутчэй за ўсё, быў насыпаны ўжо пасля яго ўзвядзення.

Сам саркафаг быў запоўнены культурным пластом цёмна-карычневага колеру з дробнымі ўкрапінамі бітай плінфы і вапнавай крошкі. У ніжняй частцы культурны пласт мае цёмна-карычневый колер з украпінамі бітай плінфы і вапны, але больш друзлы, у ім сустракаюцца пустоты. Тут былі выяўлены буйныя кавалкі плінфы і цэлыя яе экзэмпляры, некаторыя з рэшткамі раствора, вялікія кавалкі вапнавага раствора ад разбітай падлогі саркафага, а таксама шмат рэшткаў вапнавага раствора з фрагментамі фрэскавага роспісу. Сярод знаходак з запаўнення пахавальных камер прысутнічае адзін фрагмент цэгля, які датуецца XVIII ст. Касцяныя рэшткі ў саркафагу ўсе пераадкладзеныя. У запаўненні саркафага, выяўлены і шэраг археалагічных артэфактаў: дзесяць фрагментаў шкляной пасудзіны, якая была зроблена з сіняга шкла, упрыгожанага белым малюнкам (магчыма, у выглядзе кветкавага арнаменту) з таўшчыняй сценак каля 0,1 см; фрагмент ўпрыгажэння (шырыня — 1,6 см, таўшчыня — 0,02 см, даўжыня захаванай часткі — 2 см) выкананы ў тэхніцы ціснення на пласціне са сплаву на аснове медзі з малюнкам расліннага арнаменту.

Найбольш цікавай знаходкай з'яўляецца абразок з выявай святога, з асновай з жалеза, у выглядзе ромбападобнай пласціны (з даўжынёй бакоў 6 см), да аднаго вугла якой прымацаваная жалезная ручка (у перасеку круглявай формы). На вонкавую паверхню абразка прыкляпаная тонкая круглая пласціна, зробленая з меднага сплаву. На ёй прасочваецца невыразная (па прычыне карозіі) пагрудная выява святога. Дыяметр круглай пласціны — 5 см. Пералічаныя артэфакты можна інтэрпрэтаваць як рэшткі пахавальнага інвентару і датаваць XII ст.

У гэтым шурфе былі знойдзеныя і тры кавалкі вітражнага шкла таўшчыняй 0,4—0,5 см цёмна-сіняга колеру. На іх знешняю паверхню белай фарбай нанесены арнаментальныя малюнак. Магчыма, гэтыя фрагменты вітражнага шкла можна аднесці да езуіцкага перыяду існавання храма. Тут жа быў выяўлены злёгку аплаўлены фрагмент аконнай аправы Н-падобнай формы, зробленай са свінцова-алавянага сплаву. Даўжыня аправы — 3,2 см, шырыня — 0,3 см, вышыня — 0,8 см, шырыня праёмаў — 0,5 см.

Адзначым, што саркафаг, выяўлены ў шурфе 3, з'яўляецца вялікай пабудовай і займае ўсю шырыню знойдзенага кампартымента галерэі. Ён быў пабудаваны адначасова з галерэяй, што паказвае на прызначэнне гэтай часткі храма — службы крыптай (месцам пахавання).

У шурфе 3 было знойдзена сем фрагментаў амфар, зробленых з чырвонай гліны з невялікім дамешкам жарствы і таўшчыняй — 0,7—1,3 см. На чатырох фрагментах маюцца рэшткі вапнавага раствора, што сведчыць пра выкарыстанне амфар у якасці галаснікоў або разгрузачных пасудзін у канструкцыях сцен паўднёвай галерэі. Усе фрагменты маюць буйное рыфленне па вонкавым баку сценак. Толькі на адным фрагменце зафіксавана дробнае рыфленне тонкімі палосамі.

Такім чынам, выяўленыя падчас археалагічных раскопак рэшткі старажытных галерэй мяняюць нашы ўяўленні аб прапарцыйным ладзе царквы Святога Спаса. З выцягнутай уверх вежападобнай пабудовы яна паўстае будынкам з пірамідальнай ступеністай аб'ёмна-прасторавай кампазіцыяй. Такія істотныя змены вонкавага аблічча помніка, які многім даследчыкам бачыўся цалкам гарманічным і ўкладваўся ў тэорыю пра напрамак развіцця формаў старажытнарускага дойлідства, робяць цалкам заканамерным пытанне аб адначасовым будаўніцтве галерэй і асноўнага аб'ёму храма. Тым больш што кладкі галерэй прымыкалі да сцен храма без перавязкі. Адказ на гэтае пытанне даюць будаўніча-тэхнічныя характарыстыкі выяўленых галерэй.

Іх сцены былі складзеныя з плінфы на вапнава-цамянкавым раствору. Вонкавыя бакі сцен былі ўзведзеныя ў тэхніцы "са схаваным радам" з цэлых плінфаў, арыентаваных тычком і лажком да паверхні, але без сістэмы чаргавання. Унутраныя часткі сцен вяліся з цэлых плінфаў, размешчаных у кладцы з захаваннем гарызантальнасці радоў. Часам у забутоўцы выкарыстоўваліся камяні невялікага памеру.

Плінфа, ужытая ў кладцы галерэй, мае фармат 27,5—29,5 x 22,5—24,5 x 3-4 см. Яе памеры крыху меншыя, чым у плінфы ў ніжніх частках асноўнага аб'ёму храма, але такія будаўнічыя матэрыялы сустракаюцца ў кладцы завяршэння пабудовы. Плінфа выразна фармаваная і раўнамерна абпаленая. Выраб яе адбываўся ў раздымных рамках, якія пакінулі адбіткі валокнаў дрэва на бакавых паверхнях і берагі — наплывы керамічнага цеста з верхняй і ніжняй пасце-

ляў. Прыкметай такой тэхналогіі фармоўкі з'яўляюцца таксама пукатыя знакі на тарцах плінфы.

Падэшвенны рад кладкі сцен заходняй галерэі быў шырэй за рады, што ляжаць вышэй. Ніжні рад плінфы паўночнай сцяны выступаў з паўночнага боку на 0,5—0,6 м, у паўднёвай — на 0,8—0,9 м. На заходняй сцяне заходняй галерэі падэшвенны рад выступаў у інтэр'ер галерэі на 0,12—0,14 м.

Падмуркі сцен галерэй былі складзеныя з дробнага каменю без прымянення раствора. Камяні ўкладваліся ў роў, апушчаны ў мацерыковы суглінак. На ўзроўні верхняга абрэза падмуркі праліваліся вапнава-цамянкавым раствором, які, не пранікаючы глыбока ў кладку, ствараў праслойку на ўзроўні дзённай паверхні. Падмуркі былі значна шырэй за сцены. Так, шырыня падмурка сцяны паўночнай галерэі складае да 1,20 м, яго край размешчаны на адлегласці 0,18—0,22 м ад яе паверхні. Каля заходняй сцяны паўночнай галерэі падмурак мае шырыню да 1,80 м і выступае ў інтэр'ер галерэі на 0,6 м.

Раствор у кладцы сцен галерэй — светла-жоўтага колеру, вапнава-цамянкавы, з вялікім утрыманнем буйной фракцыі цамянкі. Швы раствора крыху танчэйшыя за плінфу і на вонкавых паверхнях сцен падрэзаныя пад верхнюю плінфу. Схаваны рад старанна зацёрты пластом раствора і падрэзаны па краях. Як мы бачылі на прыкладзе ўчасткаў усходняй сцяны храма і апсіды, вывучаных у шурфе 2, канструкцыі розных частак храма мелі аналагічныя будаўніча-тэхнічныя характарыстыкі. Важна таксама адзначыць супадзенне верхніх узроўняў падмуркаў храма і галерэй.

Варта звярнуць увагу на яшчэ адну канструкцыю, выяўленую ў шурфе 1, — плінфяную сцяну, што прымыкае да заходняга фасада храма. Яна складалася з плінфы памерамі 31—27,5х20,5—21,5х3,5—4,0 см, выкладзенай у тэхніцы кладкі "са схаваным радам", а неглыбокі падмурак (44 см) быў складзены з каменю "насуха" (без выкарыстання раствора).

Гэтая канструкцыя з'явілася пазней за заходнюю галерэю і, верагодна, была ўзведзеная для ўмацавання сцяны нартэкса, у якой праходзіць лесвіца на хоры. Паміж кладкамі заўважны шво, але самае галоўнае, падэшва гэтай сценкі размешчана на 35 см вышэй за падэшву сцяны заходняй галерэі і відавочна знаходзіцца на ўзроўні падлогі ў дадзеным памяшканні. Гэта азначае, што будаўнікі закладвалі падмурак новай канструкцыі з сучаснай ім дзённай паверхні.

Нагадаем, што да ўсходняга фасада храма прымыкала адмостка, што закрывала ніжнія рады кладкі (яе фрагмент быў знойдзены ў шурфе 2). Калі будаўніцтва царквы было цалкам завершана і яна ўжо выкарыстоўвалася раней за ўзвядзенне галерэй, то такая адмостка павінна была мецца і каля іншых фасадаў, закладка падмуркаў галерэй адбывалася б з больш высокага ўзроўню. Зрэшты, наяўнасць агульнай задумкі будынка не выключае чаргоvasць узвядзення розных яго частак.

На паверхні сцяны паўночнай галерэі захаваліся невялікі ўчастак абмазкі вапнава-цамянкавага раст-

вору, афарбаваны жоўтай вохрай. Такі характар мае абмазка фасадаў храма, фрагменты якой захаваліся на ўсходняй сцяне царквы (шурф 2).

Прысутнасць абмазкі на паверхні сцяны заходняй галерэі, звернута ўнутр іншага памяшкання, азначае, што заходняя галерэя была пабудаваная некалькі раней за вуглавую кампартымент, які злучае яе з паўночнай галерэяй. Паслядоўнае ўзвядзенне розных галерэй магло адбывацца без працяглага перапынку і ўкладвацца ў адзіную архітэктурную задуму. Мы ведаем шмат такіх прыкладаў з практыкі сярэднявечага будаўніцтва. Так паслядоўна, але ў рамках аднаго будаўнічага працэсу адбывалася ўзвядзенне частак Дзесяціннай царквы ў Кіеве ці ансамбля княжацкага палаца і сабора ў Багалоўбава. Пры гэтым у апошнім выпадку асобныя аб'ёмы пабудовы атрымлівалі фасаднае аздабленне¹³.

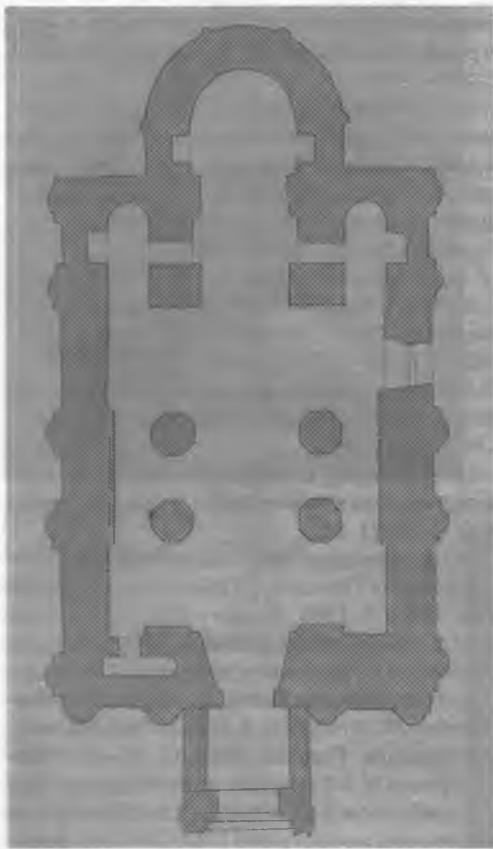
Наяўнасць шва паміж заходняй галерэяй і заходнім фасадам храма, прысутнасць фасаднай абмазкі ў зандажы на паўднёвым фасадзе царквы (зробленым У.Ракіцікам у 2012 г.) паказваюць на тое, што спачатку быў пабудаваны асноўны аб'ём храма, але яшчэ да яго завяршэння і канчатковага аздаблення пачалося будаўніцтва галерэй.

Вынікі архітэктурна-археалагічных даследаванняў дазваляюць нам прапанаваць рэканструкцыю плана царквы Святога Спаса з галерэямі. Як мы ўжо адзначалі, галерэі прымыкалі да храма па ўсёй даўжыні паўночнага, заходняга і паўднёвага фасадаў. Уваходы ў галерэі маглі знаходзіцца ў заходняй сцяне. Размяшчэнне іх па восі цэнтральных праслаў паўночнага і паўднёвага фасадаў не мела сэнсу, бо там адсутнічалі ўваходы ў храм.

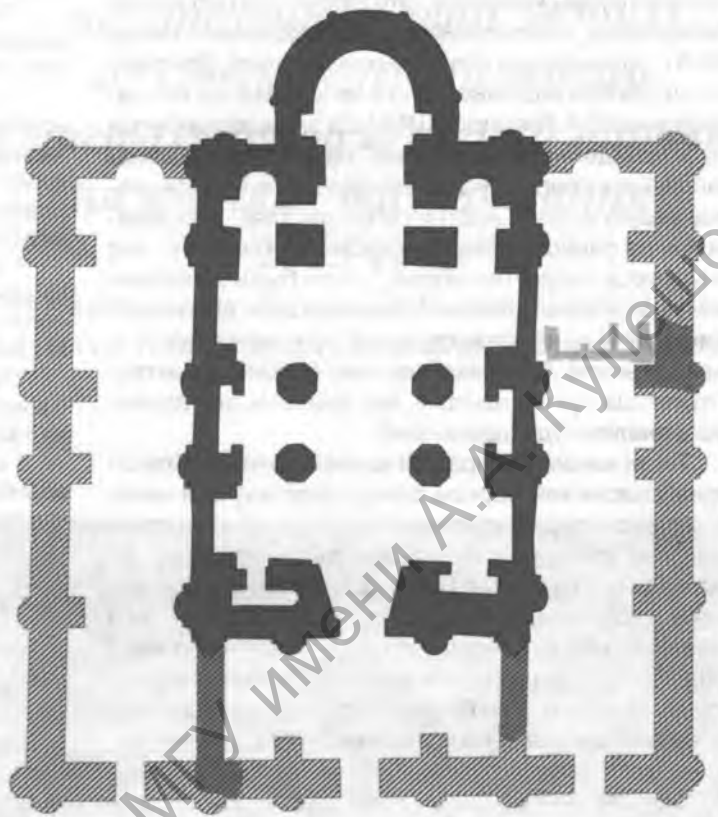
Магчыма таксама, што праёмаў не было і ў бакавых (паўночнай і паўднёвай) сценах заходняй галерэі, пабудаванай крыху раней, чым вуглавая памяшканні. Тады ў паўночную і паўднёвую галерэі маглі весці праёмы ў заходніх сценах вуглавых ячэек, хоць такое рашэнне не сустракаецца ў старажытна-рускім дойлідстве.

Гіпатэтычнай з'яўляецца рэканструкцыя плана завяршэння бакавых галерэй з усходу. Звычайна на гэтым месцы размяшчаліся невялікія прыдзелы, на ўсходніх сценах якіх знаходзіцца апсіды. Прыкладам такога рашэння можа зноў служыць храм-пахавальня Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. На прапанаванай рэканструкцыі апсіды замененыя нішамі ў тоўшчы сцяны, як гэта зроблена ў дзяканніку і ахвярніку храма.

Архітэктурна-археалагічныя даследаванні 2015 г. сталі самымі маштабнымі раскопкамі ў гісторыі Спаса-Праабражэнскай царквы. Не дзіўна, што яны значна ўзбагацілі нашыя веды пра гэты помнік. Аднак архітэктурныя даследаванні далёкія яшчэ нават ад праめжавага завяршэння. Мы не ведаем сцен старажытнага храма. Тынкоўка на яго фасадах ніколі не здымалася для вывучэння кладкі і яе стану. Таксама недастаткова даследаваныя тыя элементы пабудовы, з якіх пачыналася вывучэнне царквы — скляпенні



План Спаскай царквы паводле У.В. Рацікага.



План Спаскай царквы паводле даследаванняў 2015 года.

Рэканструкцыя
Спаскай
царквы паводле
даследаванняў
2015 года.
Аўтар П.Зыкаў.



і дэкаратыўныя какошнікі, што захаваліся пад дахам. Папярэдняе іх абследаванне, праведзенае ў канцы 2015 г., прывяло да нечаканых назіранняў. Выявілася, што добра вядомыя яшчэ з часоў першых яго даследчыкаў П.А.Рапапорта і Р.М.Штэндэра і адкрытыя імі "кілепадобныя падвышэнні" на закамары царквы пасля ўважлівага агляду і папярэдняга абмеру маюць іншую форму. Адбіткі гэтых дэталей, якія захаваліся на паверхні фасаднай абмазкі, паказалі, што яны маюць трохкутны абрыс і маглі быць запаўненнем пад схільным дахам. Менавіта такое пакрыццё і прадстаўлена на рэканструкцыі, прапанаванай у гэтым артыкуле. Гэты малюнак мае эскізны характар, з'яўляецца хутчэй накідам, матэрыялам для далейшага аналізу і ўдакладненняў.

Такім чынам, папярэднія вынікі вывучэння Спаса-Праабражэнскай царквы даюць падставу для нечаканых высноваў. Па-першае, першапачатковае архітэктурнае аблічча храма і, адпаведна, задума яго закаханыцы — Еўфрасінні Полацкай, а таксама дойліда Іаана, значна адрознівалася ад тых уяўленняў, якія склаліся ў выніку назіранняў гісторыкаў і археолагаў у XIX—XX стст. Ад першапачатковай царквы да нашых дзён захаваўся аб'ём без галерэй, гэта азначае, што яе знешні выгляд значна адрозніваўся ад сучаснага не толькі на ўзроўні скляпенняў (як лічылася да гэтага), але таксама і ў цэлым усёй архітэктурнай кампазіцыі. Не менш важным з'яўляецца новае назіранне, зробленае на скляпеннях храма, якое сведчыць, магчыма аб іншым, у параўнанні з агульнапрынятым, характары завяршэння скляпенняў. Нарэшце, падчас раскопак 2015 г. былі выяўленыя рэшткі канструкцыі храма, які несумненна папярэднічаў Спаса-Праабражэнскай царкве і знаходзіўся на месцы будаўніцтва.

У выніку праведзеных архітэктурна-археалагічных даследаванняў 2015 г. можна зрабіць выснову аб тым, што паўнаватраснае вывучэнне царквы разгортваецца менавіта ў нашы дні і галоўныя адкрыцці як у арганізацыі прасторы манастыра папярэдадні ўзвядзення царквы, так і ў вызначэнні задумы дойліда адносна бачання архітэктурны Спаса-Праабражэнскай царквы, а таксама наступных этапаў яе перабудовы яшчэ трэба высветліць. Архітэктурная рэстаўрацыя царквы Святога Спаса, неабходная для помніка ў яго сённяшнім стане, патрабуе працягу стараннага вывучэння храма і ўзважаных, асцярожных рэстаўрацыйных рашэнняў. Вынікі праведзеных работ відавочна паказваюць, наколькі істотна зменены сучасныя ўяўленні аб першапачатковым архітэктурным абліччы храма і першапачатковай задумцы дойліда.

¹ Книга степенная царского родословия. Часть 1. Полное собрание русских летописей. Т. 21. Первая половина. СПб., 1908. С. 206—220.

² У прыватнасці, гэтую дату будаўніцтва царквы прапаноўвалі Л.В.Аляксееў і У.Д.Сараб'янаў; Алексеев Л.В. Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры. Кн. 2. М., 2006. С. 88; Сарабьянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря в Полоцке и ее фрески. М., 2009. С. 16.

³ Булкин В.А. Софийский собор и полоцкое зодчество домонгольского периода // ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И.Комеча. М., 2006. С. 100.

⁴ Брунов Н.И. Извлечение из предварительного отчета о командировке в Полоцк, Витебск и Смоленск в сентябре 1923 года. М., 1926. С. 3.

⁵ Брунов Н.И. К вопросу о некоторых связях русской архитектуры с зодчеством южных славян // Архитектурное наследство. Т. 2. С. 14, 21, 38.

⁶ Раппопорт П.А., Штендер Г.М. Спасская церковь Евфросиньева монастыря в Полоцке // Памятники культуры. Новые открытия. 1979. Л., 1980. С. 459—468.

⁷ Ракицкий В.В. Мера, мерки и обмеры Спасской церкви XII века в Полоцке // История и археология Полоцка и Полоцкой земли. Материалы VI международной конференции (1—3 ноября 2012 года). Ч. II. Спасо-Преображенская церковь в Полоцке. Полоцк, 2013. С. 36—47. Чарцяжы і рэканструкцыя У.В.Ракицкага апублікаваныя таксама ў кнізе: Сарабьянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря в Полоцке и ее фрески. С. 14—17, 22-23.

⁸ Сарабьянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря в Полоцке и ее фрески. С. 12—16; Сарабьянов В.Д. Храм-реликварий преподобной Евфросины Полоцкой. К реконструкции первоначального замысла Спасской церкви Евфросиньева монастыря // История и археология Полоцка и Полоцкой земли. Материалы VI международной конференции (1—3 ноября 2012 года). Ч. II. Спасо-Преображенская церковь в Полоцке. Полоцк, 2013. С. 48—64.

⁹ Книга степенная царского родословия. С. 210.

¹⁰ Да такіх храмаў адносяцца царква Багародзіцы (Дзесяцінная) і Сафійскі сабор у Кіеве. Акрамя таго, галерэі існавалі ў старажытнарускіх храмах XII ст. — Барысаглебскім саборы ў Чарнігаве, цэрквах Пятра і Паўла і Іаана Багаслова ў Смаленску, царкве Пакрава на Нерлі каля Багалюбава і Дзмітрыеўскага сабора ва Уладзіміры. Традыцыя будаўніцтва галерэй мела шырокае распаўсюджванне ў той час.

¹¹ Раппопорт П.А. Полоцкое зодчество XII века // Советская археология. 1980, № 3. С. 150—155.

¹² Дук Д.У., Калечыц І.Л., Коц А.Л. Пятка Еўфрасінні Полацкай // Беларускі гістарычны часопіс. 2015, № 7. С. 13—18.

¹³ Воронин Н.Н. Зодчество Северо-Восточной Руси. Т. 1. М.-Л., 1961. С. 201—215.

Матэрыял падрыхтаваны калектывам аўтараў: кандыдатам гістарычных навук Яўгенам Торшыным, доктарам гістарычных навук Дзянісам Дукам, магістрам гістарычных навук Аляксеем Коцам, кандыдатам гістарычных навук Алегам Іаанісянам, гісторыкам архітэктурны Пятром Зыкавым.

**“Спасціжэнне
першапачатковай задумы
архітэктурны Полацкай
Спаса-Праабражэнскай царквы:
на выніках даследаванняў
2015 года”**

(да матэрыялу Яўгена Таршына, Дзяніса Дука,
Аляксея Коца, Алега Іаанісяна, Пятра Зыкава)

Рэканструкцыя
Спаса-Праабражэнскай
царквы
пагодле
У.В.Ракіцкага.



Вяява
Спаса-Праабражэнскай
царквы
на кцітарскай
фрэсцы ў храме.



Шэлег Яна Казіміра Вазы. 1666 г.



Манета Людвіка Ягелончыка. Пачатак XVI ст.



Шэлег Яна Казіміра Вазы. 1665 г.



Фрагменты шкляной пасудзіны.



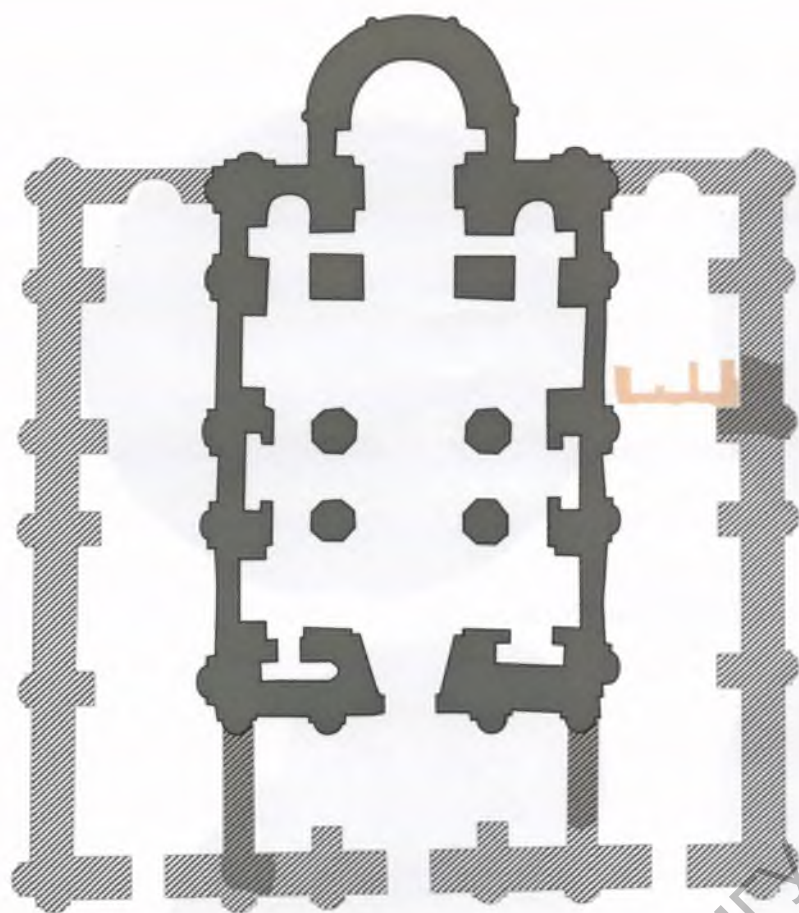
Пячатка Еўфрасінні Полацкай.



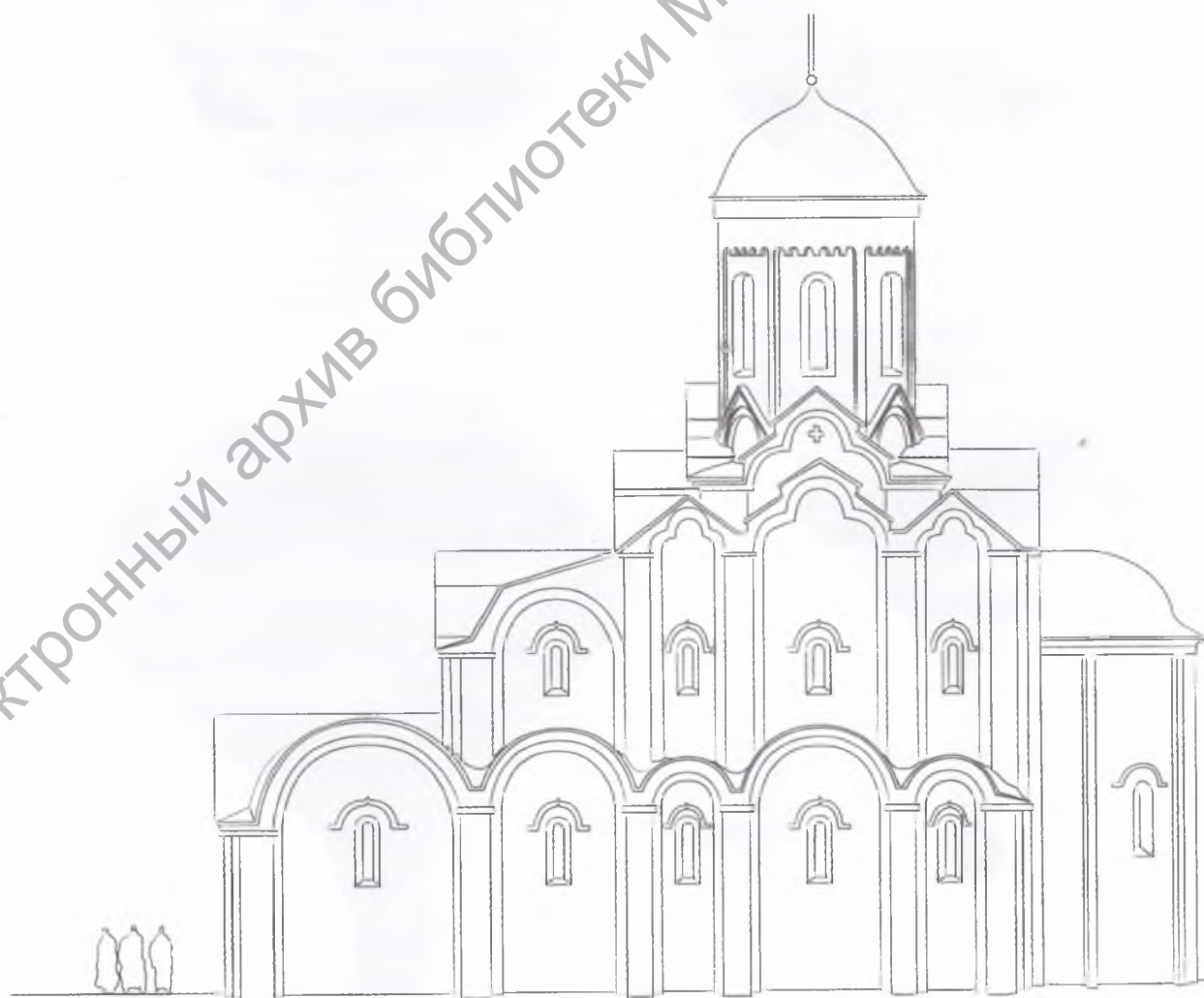
Актавая пячатка.



Абразок з выявай святога.



План Спаскай царквы
паводле даследаванняў 2015 года.



Рэканструкцыя Спаскай царквы паводле даследаванняў 2015 года. Аўтар П.Зыкаў.